

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԳԻՆՈՍՅԱՆ ՆԱԻՐԱ ԼՅՈՎԱՅԻ

ՀԱՅԵՐԻ ՆԵՐՊՐՈՒՄՆ ՕՍԱՆՆԱՆ ԿԱՅՈՒԹՅԱՆ
ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒԹՅԱՅԻՆ ԿՅԱՆՔՈՒՄ
(XIX դարի երկրորդ կես – XX դարի սկիզբ)

Է.00.01 «Հայրոց պատմություն» մասնագիտությամբ
պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի
հայցման ատենախոսության սեղմագիր

Ատենախոսության թեման հաստատվել է ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գիտական խորհրդում:

Գիտական ղեկավար

պատմական գիտությունների թեկնածու,
դոցենտ Սաֆարյան Ալ. Վ.

Պաշտոնական ընդդիմախոսներ

պատմական գիտությունների դոկտոր,
պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ
Խառատյան Ա. Ա.

պատմական գիտությունների թեկնածու,
դոցենտ Սողոմոնյան Ա. Ս.

Առաջատար կազմակերպություն

ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ

Պաշտպանությունը կայանալու է 2011 թ. սեպտեմբերի 16-ին, ժամը 14⁰⁰-ին, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտում գործող ԲԲ-ի 004 մասնագիտական խորհրդում (հասցեն՝ 0019, ք. Երևան, Մարշալ Բաղդասյան պող., 24/4):

Ատենախոսությանը կարելի է ծանոթանալ ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գրադարանում:

Սեղմագիրն առաքված է 2011 թ. հուլիսի 15-ին:

Մասնագիտական խորհրդի գիտական քարտուղար,
պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

Մուրադյան Հ. Ղ.

ԱՆԵՆԱԲՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՈՒԿԱԳԻՐԸ

Առեմափսոսությունը XIX դարի երկրորդ կեսի և XX դարի սկզբի Օսմանյան կայսրության՝ բազմազգ ու բազմակրոն պետության կյանքում հայերի դերի համեմատաբար անբողջական լուսաբանման առաջին փորձն է մեր պատմագիտության և թուրքագիտության մեջ: Թեև Օսմանյան կայսրությունում հայազգի արվեստագետների, մանկավարժների, հրատարակիչների, բժիշկների, վաճառականների ու գործարարության այլ ոլորտների ներկայացուցիչների գործունեությանը նվիրված բազմաթիվ գիտական ու հանրամատչելի բնույթի ահռելի գրականություն է հրատարակվել ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ Թուրքիայում և այլ երկրներում, այսուհանդերձ վերոհիշյալ ժամանակաշրջանում Օսմանյան իրականության մեջ հայ գործիչների դերն արժևորող որևէ անբողջական ու համալիր հետազոտություն չի իրականացվել: Միաժամանակ թուրք ու թուրքամետ պատմագրության մեջ քիչ չեն եղել հայերի, հույների և կայսրության մյուս ազգային ու կրոնական փոքրամասնությունների դերն ամեն կերպ նսեմացնելու և նրանց ներկայացուցիչների վաստակը թուրքերին վերագրելու փորձերը:

Անշուշտ անուրանալի է առեմափսոսության հիմնական ու հարակից խնդիրների լուսաբանմանն ուղղված հայ, ռուս և արևմտյան հայագետների և օսմանագետների վաստակը, բայց փաստ է նաև, որ թե՛ նախկին Ռուսական կայսրության և խորհրդային Միության, թե՛ հայ պատմագրության ու թուրքագիտության մեջ առեմափսոսությունում քննարկվող հիմնահարցերի լուսաբանման ընդգրկումը, և հատկապես սփյուռքում լույս տեսած գրականության առավելապես նկարագրական (նվազ վերլուծական) կերպը ընդհանուր առմամբ անբավարար են և այսօր հաճախ համարժեք պատասխաններ չեն պարունակում թուրք պատմաբանների խիստ միտումնավոր հրապարակումների դեմ:

ԹԵՄԱՅԻ ԱՊՐԱՎԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Առեմափսոսությունն ուսումնասիրվող դարաշրջանում Օսմանյան կայսրության տնտեսական ու մշակութային կյանքում հայ գործիչների հիրավի կարևոր դերի արժարժանը նվիրված ամփոփ ուսումնասիրություն է, որտեղ փորձ է արվել հաղթահարել խորհրդային գիտությանը բնորոշ գաղափարափոսական կաղապարները և աղբյուրագիտական առավել լայն հենքի վրա քննել հիմնահարցը:

Ներկայումս էլ թե՛ թուրք բարձրատիճան պաշտոնյաները¹, թե՛ լրագրողները և թե՛ «սկադեմիական շրջանակների ներկայացուցիչները» առիթը բաց չեն թողնում խոսելու Օսմանյան կայսրությունում հայերի և հույների բարեկեցության և հարստության մասին, սակայն միաժամանակ խուսափում են

¹ 2010 թվականի նոյեմբերի 29-ին Վաշինգտոնում Թուրքիայի ԱԳ նախարար Ահմեդ Դավութօղլուն հայտարարել է հետևյալը.«Իրադարձություններից ընդամենը մեկ տարի առաջ, այսինքն՝ 1914թ. Թուրքիայում հայ նախարարներ կային, եվրոպական մի շարք մայրաքաղաքներում Թուրքիան ներկայացվում էր ազգությամբ հայ ղեսպանների կողմից, իսկ օսմանյան աղբյուրներում հայերը հիշատակվում էին որպես «ամենահավասարիմ հպատակներ» /millet-i sadık/», այդ մասին տե՛ս Դավութօղլու. Եթե արձանագրությունները հաստատվեն առանց ԼԴ խնդրի լուծման, իրավիճակի սրման դեպքում Թուրքիան կրկին կփակի սահմանը, <http://news.am/am/print/39862.html>.

պատասխանել հետևյալ պարզ հարցին՝ ու՞ր կորավ հայ գործարարների առեւելի սեփականությունը²:

Թուրքիայում լույս տեսած իրապարակումներին և թուրքական մշակույթի գործիչների հուշերին ավանդաբար բնորոշ են եղել Օսմանյան կայսրության ազգային ու կրոնական փոքրամասնություններից սերված մտավորականների վաստակը «սեփականացնելու» փորձերը:

Տնտեսական ու մշակութային տարբեր ոլորտների համակրողմանի ուսումնասիրությունը կարող է նոր նպաստ բերել արևելագիտության ու հայագիտության զարգացմանը:

Միաժամանակ աստեպիտության մեջ օգտագործված աղբյուրները և գիտական մշակումները կարող են կարևորվել Հայոց ցեղասպանության տնտեսական բաղադրյալի և տարածքային ու ֆինանսանյութական փոխհատուցման հիմնախնդրի տեսանկյունից:

ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԱԿԵՐԸ

Ժամանակագրական առումով աստեպիտությունն ընդգրկում է XIX դ. երկրորդ կեսը և XX դ. սկիզբը: Վերոհիշյալ պատմական ժամանակաշրջանն ուսումնասիրողներն ավանդաբար առանձնացնում և բնութագրում են որպես Օսմանյան կայսրության փլուզման դարաշրջան: Հայոց մեծ եղեռնն ամառելի ծանր հարված հասցրեց արևմտահայության մշակութային ու տնտեսական կյանքին, թեև Օսմանյան կայսրության մայրաձուտին ու Թուրքիայի Հանրապետության կայացման շրջանում էլ մի շարք հայագի գործիչներ շարունակել են իրենց գործունեությունը:

ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅԱՆ ՆՊԱՏԱԿՆԵՐԸ ԵՎ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

Վերջին տասնամյակների ընթացքում, հայաստանյան և արտերկրի հայագետների կողմից մեծ աշխատանք է կատարվել ուսումնասիրվող դարաշրջանի արևմտահայ կյանքի ամենատարբեր ոլորտների՝ (մշակույթի, տնտեսության, քաղաքական կուսակցությունների պատմության, ժողովրդագրության) ուսումնասիրության ուղղությամբ³:

Թուրք պատմագրության կողմնապահությանը, թուրք հեղինակների հաճախ իրարամերժ մտքերին և ակնհայտ խեղաթյուրումներին, մշակույթի որոշ բնագավառներ արհեստականորեն «թուրքացնելու» միտումներին հակակշռելուն է նպատակաուղղված աստեպիտությունում ներկայացված փաստական նյութը:

² Հայերը բռնագաղթված գույքային պահանջներով պետք է հերքեն թուրքական կողմի այն պնդումները, թե Թուրքիայի ներկայիս հանրապետությունը պատասխանատվություն չի կրում Օսմանյան կայսրության համար: Տե՛ս Ա. Հովհաննիսյան, Թուրքիայի նախագահի նստավայրը պատկանել է հայերին, <http://Hay.News.am>

³ Մասնավորապես տե՛ս Միմոնյան Հր., Թուրք ազգային բուրժուազիայի գաղափարաբանությունը և քաղաքականությունը, Ե., 1986, Մելքոնյան Ա., Ազգաբնակչության տեղաշարժերը Երզրու մի նահանգի Բայազետ, Դիալին, Խամուր և Ալաշկերտ գավառներում 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին, «ԼԴԳ», 1988, N 5, էջ 13-24, Մելքոնյան Ա., Հայ բնակչության եթնկրոնական դիմախեղման գործընթացներն Արևմտյան Հայաստանում, Հայոց պատմության հարցեր, 2005, N 2, էջ 47-60: Օսմանյան կառավարության ժողովրդագրական քաղաքականությունը որպես ցեղասպանության դրսևորում ըստ Երզրումի և Ախալցխայի նահանգների օրինակների, «Թուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ», Ե., 2002, էջ 39-47, Սաֆրասոյան Ռ., Օսմանյան կայսրությունը. Ցեղասպանության ծրագրի ծագումնաբանությունը (1876-1920 թթ.), «Լուսակն», Ե., 2009, 248 էջ:

իր գործիչները (1850-1908)» աշխատությունը, որտեղ նա ներկայացնում է Օսմանյան կայսրությունում թատրոնի զարգացման փուլերը և հայ բեմի նշանավոր գործիչների կենսագրականները⁵։

Հույժ արժեքավոր են Գ. Ստեփանյանի «Ուրվագիծ արևմտյան թատրոնի պատմության» և «Հայերի դերը թուրք թատրոնի զարգացման գործում» աշխատությունները⁶։ Վերջին աշխատության մեջ ցույց են տրվում ինչպես հայերի բացառիկ դերը թուրք թատրոնի սկզբնավորման ու զարգացման գործում այնպես էլ հիմնահարցի արտացոլումը թուրքական արվեստաբանական գրականության մեջ։ Այն կարևորվում է նաև նրանով, որ պարունակում է Օսմանյան կայսրության սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կյանքի վերաբերյալ առավելապես թուրքական աղբյուրներից վերցված փաստեր։

Ուշադրության արժանի են հայ նկարիչների, ճարտարապետների, քանդակագործների, երաժիշտների, տպագրիչների վերաբերյալ թեոդիկի հոդվածները⁷։

Օսմանյան կայսրությունում և թուրքիայի հանրապետությունում գրահրատարակչական գործի և պարբերական մամուլի զարգացման հարցերին անդրադարձել են Գ. Լևոնյանը⁸, Մ. Հակոբյանը⁹, Բ. Թուղլաճյանը (Փարս Թուղլաճը)¹⁰, Ա. Խառատյանը¹¹ և այլք։

Հայ իրականության բազմերանգ համայնապատկերը ներկայացնող Մաղաքիա Օրմանյանի «Ազգապատումը»¹² մասնավորապես կարևորվում է նաև ամիրայական տների գործունեության վերաբերյալ արժեքավոր տեղեկատվությամբ։

Վերլուծական բնույթ են կրում Զ. Մոմոյանի աշխատությունները, որոնցում հեղինակը ներկայացնում է Կ. Պոլսում և այլ քաղաքներում հայերի կողմից կազմակերպված մանուֆակտուրաների, խոշոր առևտրական տների ստեղծման պատմությունը, երկրից դուրս՝ հատկապես Մանչեստրի, Լիվերպուլի առևտրական շրջանակների հետ նրանց ունեցած մեծ կապերը, դրանց ունեցած ազդեցությունը օսմանյան արտաքին առևտրի զարգացման գործընթացում¹³։

⁵ Թիֆլինձեան Մ., (Շարասան), Հայ բեմն ու իր գործիչները (1850-1908), Կ. Պոլիս, 1915։

⁶ Ստեփանյան Գ., Ուրվագիծ արևմտյան թատրոնի պատմության, հ. 1, Ե., 1962, հ. 2, 1969, հ. 3, 1975, նույնի՝ Հայերի դերը թուրք թատրոնի զարգացման գործում, Պեյրուք, 1987։

⁷ Թեոդիկ, «Ամենուն տարեցոյց», Տիպ ու տառ, Կ. Պոլիս, 1912, Սուլուն Պեգիրձեան, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 255, Արամեան Շարլ, 1912, էջ 239-240, Արտասովոր դեմք մը, Կ. Պոլիս, 1916-1922, էջ 86-87, Երուսանդ Էֆենտի Ոսկան, Կ. Պոլիս, 1915, էջ 273-278, Մըսյու Բիտը, Կ. Պոլիս, 1928, էջ 533-534 և այլն։

⁸ Լևոնյան Գ., Հայոց պարբերական մամուլը։ Լիակատար ցուցակ հայ լրագրության սկզբից մինչև մեր օրերը (1794-1934), Ե., 1934, նույնի՝ Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը, Ե., 1958։

⁹ Հակոբյան Մ., Ձմյուռնահայ պարբերական մամուլը, (1839-1860), Ե., 1984։

¹⁰ Թուղլաճեան Բ., Հայկական տպագրությունը Օսմանյան կայսրությունում և հայերու նպաստը թուրքական տպագրական արվեստին, Մերձավոր և Միջին արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ XII, Թուրքիա, Ե., 1985։

¹¹ Խառատյան Ա., Արևմտահայ մամուլը և գրաբնությունը Օսմանյան Թուրքիայում, Ե., 1989, նույնի՝ Ձմյուռնիայի հայ գաղթօջախը, Ե., 2008։

¹² Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. Գ, Ս. Էջմիածին, 2001։

¹³ Մոմոյան Զ., Թուրքահայոց իրն վաճառականութիւնն և վաճառականք 1740-1890, Կ. Պոլիս, 1908։

Օսմանյան կայսրությունում նշանավոր հայերի կյանքի և գործունեության վերաբերյալ հանրագիտարանային բնույթի ուշագրավ աշխատություն է Վ. Ջարդարյանի «Հիշատակարանը»¹⁴:

Թուրքական նշակույթի և տնտեսության մեջ հայերի կատարած դերի վերաբերյալ ուշագրավ տեղեկություններ կան սփյուռքահայ ուսումնասիրողներ Ա-Պոլի¹⁵, Ա. Ալպոլաճյանի¹⁶, Թ. Ազադյանի¹⁷, Մ. Ճիզմեճյանի¹⁸, Վահե Հայկի¹⁹, Լ. Չորմիսյանի²⁰, Հ. Տեր-Պետրոսյանի²¹ աշխատություններում:

Հայ արևելագիտության դասական, արևմտահայ և օսմանյան իրականության նուրբ գիտակ Հրաչյա Աճառյանն իր «Հայոց դերը Օսմանյան կայսրության մեջ» և «Հայ գաղթօջախների պատմություն» աշխատություններում²² մասնավորապես ներկայացնում է հայերի դերն օսմանյան տնտեսական ու նշակութային կյանքում, ինչպես նաև արժեքավոր տեղեկություններ է տալիս հայ ամիրայական գերդաստանների մասին:

Պոլսահայերի հասարակական կյանքի տարբեր դրսևորումների, օսմանյան հասարակության մեջ նրանց զբաղեցրած դերի առումով արժեքավոր է Հ. Սիրունու «Պոլիս և իր դերը» ստվարածավալ աշխատությունը²³:

Արևմտահայ համայնքի ներսում ծավալված հասարակական-քաղաքական, տնտեսական, նշակութային իրադարձությունների լուսաբանման տեսանկյունից կարևորվում են Հ. Ղազարյանի²⁴ և Ա. Համբարյանի²⁵ աշխատությունները:

Հայաստա թուրքերեն մամուլի ու գրականության վերաբերյալ հարուստ փաստագրական նյութ են պարունակում Հ. Ստեփանյանի աշխատությունները²⁶, որոնք կարևոր ուսումնասիրություններ են Օսմանյան կայսրության ազգային փոքրամասնությունների նշակութային կյանքում հայաստա թուրքերենի ունեցած դերի վերաբերյալ:

Օսմանյան կառավարության ժողովրդագրական քաղաքականության որպես ցեղասպանության դրսևորման բացահայտմանն է նվիրված Ա. Մելքոնյանի ուշագրավ հրապարակումը, որտեղ հեղինակը համոզիչ փաստեր է բերում՝ հերքելով Հայոց ցեղասպանության հիմնահարցի վերաբերյալ

¹⁴ Ջարդարյան Վ., «Հիշատակարան» (1512-1933), հ. Ա-Ե, Գահիրե, 1933-1939:

¹⁵ Ա-Պո, Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթները, Ե., 1912:

¹⁶ Ալպոլաճյան Ա., Պատմութիւն հայ Կեսարիոյ, հ. Բ, Գահիրե, 1937, նույնի՝ Պատմություն Եվրոպիոյ հայոց, Գահիրե, 1952:

¹⁷ Ազադեան Թ., Ակն և ակնցիք, «Ազգագրական և կենսագրական հիշատակարան», Իսթանբուլ, 1943, նույնի՝ «Տատեան գերդաստանը և իր ականաւոր ղեմքերը», Իսթանբուլ, 1952:

¹⁸ Ճիզմեճյան Մ., Խարբերդ և իր գավալները, ԱՄՆ, 1955:

¹⁹ Վահե Հայկ, Խարբերդ և անոր ոսկեդէն դաշտը, Իուլամասեան, Նիւ-Եորք, 1959:

²⁰ Չորմիսեան Լ., Համապատկեր արևմտահայոց մէկ դարու պատմութեան, հ. Ա, 1850-1878, Պոլսուք, 1972:

²¹ Տեր-Պետրոսեան Հ., Հայերու սատարը թուրք նշակոյթին և տնտեսութեան, Գահիրե, 1976:

²² Աճառյան Հ., Հայոց դերը Օսմանյան կայսրության մեջ, Երևան, 1999, նույնի՝ Հայ գաղթականության պատմություն, Ե., 2002:

²³ Սիրունի Հ., Պոլիս և իր դերը, Անթիլիաս, հ. 3, 1968, հ. 4, 1988:

²⁴ Ղազարյան Հ., Արևմտահայերի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կացությունը 1800-1870 թթ., Ե., 1967:

²⁵ Համբարյան Ա., «Արևմտյան Հայաստանի տնտեսությունը 1856-1914», Արևավոր, 2003:

²⁶ Ստեփանյան Հ., Հայաստա թուրքերեն գրականությունը, Ե., 2001, նույնի՝ Հայաստա թուրքերեն զրբերի և հայաստա թուրքերեն պարբերական մամուլի մատենագրություն, Ատանբուլ, 2005:

թուրքական պաշտոնական պատմագրության կողմից ներկայացվող հայեցակարգում առանձնակի տեղ զբաղեցնող հայերի որպես Օսմանյան կայսրության ժողովուրդների մեջ առավել բարեկեցիկ կյանքով ապրող, բայց տերության նկատմամբ երախտանոռ կեցվածք դրսևորած ազգի «հանգամանքները»²⁷:

XX դարի սկզբի Օսմանյան կայսրության պատմության աղբյուրի արժեք է կրում հայ պատմաբաններին քաջածանոթ Ն. Գոլբորովոյի «Թուրքիա» գիրքը²⁸:

1910-ական թվականների օսմանյան իրականության, մասնավորապես թուրքական մշակույթի գործիչների, հայ-թուրքական առնչությունների մասին ուրույն վկայություններ են պահպանվել Ա. Տիրկովայի «Հին Թուրքիան և երիտթուրքերը. մեկ տարի Կոնստանդնուպոլսում» գրքում²⁹:

Անվանի ռուս արևելագետ, օսմանագետ-թյուրքագետների մոսկովյան դպրոցի հիմնադիր ակադեմիկոս Վ. Ա. Գորդլևսկին, ով իր տարբեր աշխատություններում անդրադարձել է Օսմանյան կայսրության ազգային փոքրամասնությունների, մասնավորապես հայերի քաղաքական պատմության, լեզվի ու մշակույթի, ազգագրության հիմնահարցերին, կարևորել է հայ գրադարատարակիչների և դերասանների բացառիկ դերը XIX դ. վերջի XX դ. սկզբի թուրքական մշակույթի զարգացման գործընթացում³⁰:

Առեմախոսության մեջ օգտագործվել են նաև ռուսաստանյան և խորհրդային արևելագետներ Ա. Ժելտյակովի և Յու. Պետրոսյանի³¹ աշխատությունը:

Օսմանյան կայսրության, մասնավորապես թուրքական գեղարվեստական կյանքի զարգացմանը, հայ նկարիչների և քանդակագործների գործունեությանն են նվիրված Կարո Զյուրբմանի և Մայրա Աարիսի աշխատությունները³²:

Օսմանյան կայսրությունում աշողջապահության պատմությանն է նվիրված Արսեն Յարմանի աշխատությունը³³, որտեղ հեղինակն անդրադարձել է եվրոպական տարբեր երկրներում ուսանած, գիտական կարևորագույն կենտրոններում հայտնագործությունների հեղինակներ դարձած, բարձրագույն պարզևների ու գիտական աստիճանների արժանացած, ապա Թուրքիայում գործունեություն ծավալած, օսմանյան կառավարության դիվանագիտական ներկայացուցչություններում, բանակում ծառայած հայ բժիշկների գործունեությանը:

²⁷ Մելքոնյան Ա., «Արևմտյան Հայաստանում Օսմանյան կառավարության ժողովրդագրական քաղաքականության միտումները XVI-XX դ. սկիզբ», Արևմտահայության պատմաքաղաքական հիմնախնդիրները, Ե., 2009, էջ 107-120:

²⁸ Голубородько Н., Турция, М., 1913.

²⁹ Тыркова А., Старая Турция и младотурки (Год в Константинополе), Петроград, 1916.

³⁰ Гордлевский В., Избранные сочинения, т. 3 (История и культура), М., 1962.

³¹ Желтяков А., Петросян Ю., История просвещения в Турции (конец XVIII- начало XX века), М., 1965.

³² Mayda Saris, Başlangıcından günümüze emeni resim sanatı, İstanbul, 2003, Garo Kürkman, Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Ressamlar 1600-1923. İstanbul, 2004, 2 cilt.

³³ Yaman A., Osmanlı Sağlık Hizmetlerinde Emeniler ve Sürb Purgîç Emeni Hastanesi Tarihi, İstanbul, 2001.

Բարսեղ Թուրլաճյանը անհերքելի փաստերով ապացուցում է արքունի ճարտարապետներ Պալանների դերը XIX դարի օսմանյան ճարտարապետության զարգացման մեջ³⁴:

Պաշտոնական թուրք պատմագրությունը միտումնավոր է ներկայացնում Օսմանյան կայսրության ազգային փոքրամասնությունների պատմության հիմնահարցերը. մասնավորապես ավանդաբար և ակնհայտորեն զուցավարվում է օսմանյան իրականությունը, փորձ է արվում քարոզել օսմանյան իշխանությունների՝ ազգային և կրոնական հանդուրժողականության առասպելը, ամեն կերպ լռության մատնել կամ նսեմացնել ազգային փոքրամասնություններից սերված գործիչների արգասավոր դերը օսմանյան տնտեսության ու մշակույթի մեջ, երբեմն էլ վերջիններին վաստակը վերագրել թուրք գործիչներին³⁵: Տասնամյակներ շարունակ այլազգի մշակութային գործիչների վաստակը լռության մատնելու միտումը բնորոշ է եղել նաև թուրք գրողների ու իրապարակախոսների իրապարակած հուշերին, նսանկներին, հողվածներին³⁶: Անշուշտ, իրական օբյեկտիվ պատկերը ներկայացնելուց հեռու են անգամ վերջին տարիներին տպագրված և ժամանակակից Թուրքիայի «ժողովրդավարացման» և «ազատականացման» միտումների հարցում միջազգային հանրությանը համոզելուն նպատակաուղղված առանձին գրքերը³⁷:

Թեմայի առնչությամբ արժեքավոր նյութեր կան նաև մամուլում: Հիշատակության արժանի են «Բյուզանդիոն», «Ժամանակ», «Մասիս», «Մշակ», «Բանասեր», «Հայրենիք», «Լույս», «Քուլխ», «Հայ հանդես», «Անահիտ», «Մուրճ», «Բազմավեպ», «Հայաստանի կղզնակ», **”Армянский вестник”** պարբերականները:

³⁴ Pars Tuğlacı, Osmanlı Mimarlığında Batılılaşma Dönemi ve Balyan Ailesi, İstanbul, 1981.
³⁵ Salahi R. Sonyel, Minorities and the Destruction of the Ottoman Empire, (Ataturk Supreme Council for Culture, Language and History Publications of Turkish Historical Society, Serial. VII – No. 129), Turkish Historical Society Printing House – Ankara, 1993, Esat Uras, Tarihte Emeniler ve Emeni Meselesi, “Belge Yayınları”, İstanbul, 1976, Nafi Atuf, Türkiye Maarif Tarihi, 2. Kitap, İstanbul, 1932, Cemil Bilsel, İstanbul Üniversitesi, Ankara, 1943, İlber Ortaylı, “Tanzimat döneminde Yunanistan ve Osmanlı İmparatorluğu, Türk- Yunan İlişkileri, Ankara, 1986, ss. 162-173, Ильбер Ортаылы, Система миллетов в Османской империи: Особенности формирования и устройства, - “Вестник Московского Университета”, Серия 13, Востоковедение, N 3, М., 1995, с. 66-68. Թուրք հեղինակների աշխատությունների մեջ իր համեմատաբար անաչառությամբ ու զննաստականերով առանձնանում են Ռեֆիք Ահմեդի, Սթեֆն Անդի՝ թուրքական թատրոնի սկզբնավորմանը և զարգացմանը նվիրված ուսումնասիրությունները, տես Ռեֆիք Ահմեդ, Հայոց դերը թուրք մշակույթին մեջ, «Անդարձակ տարեցոյց ազգային ինվանդանդի», Կ. Պոլիս, 1931, Metin And, Tanzimat ve İstibdat Döneminde Türk Tiyatrosu, Ankara, 1972, Մուլիհ՝ 100 Soruda Türk Tiyatrosu Tarihi, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1970, Մուլիհ՝ Osmanlı Tiyatrosu (Kuruluşu-Gelişimi- Katkısı), Ankara, Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Yayınları No 258, Ankara 1976.
³⁶ Տե՛ս Reşat Nuri Güntekin, Tiyatro ile ilgili Makaleleri, Hazırlayan: Kemal Yavuz (Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri: 5) Milli Eğitim Basımevi – İstanbul, 1976, Mehmet Emin Erişirgil, Ziya Gökalp: Bir Fikir Adamının Romani, 2. Basıma Hazırlayanlar: Aykut Kazancıgil- Cem Alpar, İstanbul, 1984 և այլն:
³⁷ Տե՛ս Günay Göksu Özdoğan, Füsün Üstel, Karın Karakaşlı, Ferhat Kentel, Türkiye’de Emeniler (Cemaat- Birey – Yurttaş), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları 253, 1. Baskı, İstanbul, 2009.

ԱՆԵՆԱԽՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔՆ ՈՒ ԲՈՒՆԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Անենախոսությունը բաղկացած է ներածությունից, երեք գլուխներից (տաար ենթագլուխ), եզրակացություններից, օգտագործած աղբյուրների և գրականության ցանկից:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅԱՆ մեջ հիմնավորված են թեմայի արդիականությունը, հետազոտության նպատակներն ու խնդիրները, գիտական նորույթն ու գործնական նշանակությունը, ներկայացված է թեմայի ուսումնասիրվածության աստիճանը և աղբյուրագիտական բազան:

ԱՌԱՋԻՆ ԳԼՈՒԽԸ՝ «Հայերի ներդրումն Օսմանյան կայսրության տնտեսության մեջ», բաղկացած է երեք ենթագլխից:

Առաջին ենթագլուխ «Առևտուրն ու արդյունազորությունը»:

Օսմանյան կայսրության տիրապետող ժողովուրդ հանդիսացող թուրքերի սոցիալ-տնտեսական զարգացումը հետ էր մնում նրանց ճնշման տակ գտնվող ոչ մահմեդական ժողովուրդների զարգացումից: Հայերը, հույները, մյուս ժողովուրդների ներկայացուցիչները, ենթարկվելով կրոնական խտրականության, այնուամենայնիվ, մեծ դեր էին կատարում առևտրի ու արհեստների մեջ՝ ունենալով մշակութային բարձր մակարդակ: Օսմանյան կայսրությունը հիմնված չէր կրոնական, քաղաքական կամ սոցիալական նոր գաղափարների վրա, ընդհակառակը, նա հենվում էր պատերազմների ու արտաքին նվաճումների վրա: Հայերը հասարակական, առևտրա-արդյունաբերական և տնտեսական կյանքում կարևոր գործունեություն են ծավալել՝ զարկ տալով երկրի հասարակական-տնտեսական և մշակութային կյանքի զարգացմանը:

Չկար առևտրի որևէ ճյուղ, որտեղ հայերն իրենց լուծան ներդրած չլիներին: Նրանք կարևոր դիրք էին զբաղում և՛ փոքրաքանակ, և՛ մեծաքանակ առևտրում, տեղ էին փոքր ու մեծ խանութների, ճաշարանների, սրճարանների, հյուրանոցների³⁸: Հայ վաճառականները Օսմանյան կայսրություն էին ներմուծում կարի մեքենաներ, ժամացույցներ, վառարաններ, ինչն այնտեղ նորություն էր³⁹:

1860-1870-ական թթ. ի հայտ եկան մի շարք հարուստ վաճառականներ, ովքեր հաստատվում էին քաղաքներում և ճյուղակիրվում գավառներում: Խոշոր վաճառականներն ունեին իրենց գործակալները, որոնց միջոցով իրացնում էին ներմուծած ապրանքները կամ արտահանում էին տեղական հումքը⁴⁰: Արևմտահայ վաճառականությունը զգալի դեր էր խաղում Օսմանյան կայսրության ցամաքային առևտրի մեջ, նրանք իրենց ձեռքն էին վերցրել եվրոպական մի շարք ապրանքների ներմուծման և տեղական ապրանքների արտահանման գործը: Մեծահարուստ վաճառականներից ոմանք առևտրական կապեր էին ստեղծել Փարիզի, Մարսելի, Վիեննայի, Մանչեստրի և Եվրոպական այլ քաղաքների հետ՝ զբաղվելով ոսկեղենի, արծաթեղենի, ակնեղենի, երկաթեղենի, մանուֆակտուրային առևտրով⁴¹:

Առևտրի կարևոր կենտրոններ էին Կարինը, Բաղեշը, Վանը, Սեբաստիան, Ադանան, Եվրոպիան: Հայերին էր պատկանում ներքին շուկան, գավառի հումքի,

³⁸ Չորմիսեան Լ., Համապատկեր արեւմտահայոց մէկ դարու պատմութեան, հ. Ա, 1850-1878, Պէյրուս, 1972, էջ 182:

³⁹ «Բյուզանդիոն», Կ. Պոլիս, 8 հոկտեմբերի, 1902:

⁴⁰ Հանքալյան Ա., Արևմտյան Հայաստանի տնտեսությունը 1856-1914 թթ., Արմավիր, 2003, էջ 172-173:

⁴¹ Նույն տեղում, էջ 173:

ընդհանուր արտադրության առք ու վաճառքի գործը: 1860-ական թվականներին նրանք տնօրինում էին գրեթե ողջ առևտուրը:

Արտահանումն ու ներմուծումը գտնվել է հայերի ձեռքին: Արտահանման հիմնական ապրանքներն էին բամբակը, բուրդը, կաշին, ընդեղենը, մետաքսը, խոզակը, օղին, յուղը, գորգը, կարպետը, չոր մրգերը: Ներմուծում էին օճառ, շաքար, սուրճ, քարյուղ, երկաթեղեն, կենցաղային իրեր, դարոցական պիտույքներ, ձիթապտուղ, նարինջ և այլն: Ներմուծման և արտահանման առևտրական կենտրոններն էին Հալեպը, Կ. Պոլիսը, Տիգրանակերտը, Այնթապը, Ադանան, Արաբկիրը, Բալուն, Մալաթիան⁴²:

Օսմանյան կայսրության կառավարիչները չէին հանդուրժում այն փաստը, որ հայերը տնտեսական ոլորտում իրենց ձեռնբերելուց և փորձառությանը գերազանցում էին տնտեսական ավելի բարվոք պայմաններում ապրող թուրքերին: Դա էր պատճառներից մեկը նաև, որ Օսմանյան կառավարության վերնախավը ձեռնամուխ եղավ հայ ժողովրդի բնաջնջմանը՝ որոշելով մեկընդմիջտ ազատվել իր համար թեպետև պիտանի, բայց միևնույն ժամանակ անցանկալի տարրից:

Երկրորդ ենթապոլիսը կրում է «Հայ արհեստավորները» խորագիրը:

Օսմանյան կայսրությունում արհեստի բոլոր ճյուղերին զարկ տվողները հայերն էին: Տարածված արհեստներից էին դերձակությունը, կոշակակարությունը, երկաթագործությունը, դարբնությունը, պղնձագործությունը, կտավագործությունը, կաշեգործությունը, հյուսնությունը, կավագործությունը, բրուտագործությունը, մանածագործությունը⁴³:

Ոսկերչությունն ու անագործությունը Օսմանյան կայսրությունում համարվել է հայերի մենաշնորհը: Ոսկերչության կարևոր կենտրոններից էին Կ. Պոլիսը, Տրապիզոնը, Վանը, Կարինը:

Հայ շերամաբույծներն էին, որ Օսմանյան կայսրությունում առաջին անգամ շերամաբուծությունը արդյունաբերական ճյուղի վերածեցին:

Շերամաբուծության զարգացման հետ էր կապված մետաքսագործության զարգացումը:

Չնայած թուրքական բռնության, հալածանքի, նախանձի և աստվության, տեխնիկական հետանցության, էլեկտրականության, սարքավորումների բացակայության պայմաններին, հայերը հանդիսացան տնտեսության զարգացման խթանողներ, կարողացան դրա տարբեր ճյուղերով զբաղվելու մենաշնորհը պահել իրենց ձեռքում և կատարելագործվելով՝ դուրս գալ միջազգային ասպարեզ:

Երրորդ ենթապոլիս «Հայերը վարչակառավարման համակարգում»:

Հայերն իրենց բնածին ընդունակություններով և շինարար աշխատանքով ազատ գործունեություն են ծավալել՝ նպաստելով երկրի զարգացմանը: Հասնախ էլ ենթարկվել են հալածանքների, բռնությունների, զանգվածային ավերածությունների, տեղահանության ու բնաջնջման:

Երկրի կառավարական մեխանիզմի գլխավոր որոշ անիվներ հանձնվել են հայերին, հայ ամիրաները, սեղանավորները, եվրոպական բարձրագույն կրթություն ստացած իրավաբանները, տնտեսագետներն ու ճարտարապետները տարբեր ժամանակներում զբաղեցրել են պետական բարձր պաշտոններ,

⁴² Վահե Հայկ, Ելվ. աշխ., էջ 638:

⁴³ Նույն տեղում, էջ 661, Անառյան Հ., Հայ գաղթականության պատմություն, Ե., 2002, էջ 641-642:

արժանավայել կատարել են իրենց գործը, հասել այնպիսի պատիվների, որ շարժել են իրենց այլազգի պաշտոնակիցների նախանձը:

Օսմանյան կայսրությունում մեծ հեղինակություն էին վայելում ամիրայական տոհմերը, որոնք խոշոր դեր են խաղացել երկրի տնտեսական կյանքում: Նրանք իրենցից ներկայացնում էին Օսմանյան կայսրությունում նոր ստղծնակիրվող բուրժուազիան: Ամիրայական կապիտալը ծառայում էր և բռնապետության շահերին, և նպաստում հայ մեծատունների շքեղ և փառավոր ապրուստին⁴⁴:

XIX դարում Օսմանյան կայսրության տնտեսության տարբեր բնագավառների զարգացման գործում թուրքերը պարտական են Տառյան (Ռադյան) տանը, որ ճանաչված էր որպես պետության վառողապետ, Տյուզյաններին՝ (Դյուզյան) փողերանոցի պատասխանատուներին, արքունի ճարտարապետ Գրիգոր Պալյանին ու նրա գեղդաստանին և մի շարք այլ ամիրաների:

XIX դարի 2-րդ կեսին հայերը՝ լինելով թուրքական պետության քաղաքակիրթ ու գործունե ազգերից մեկը, գործել են Օսմանյան կայսրության տնտեսության տարբեր բնագավառներում, զբաղեցնելով բարձր պաշտոններ՝ սատար են կանգնել այդ երկրի տնտեսության ծաղկմանն ու բարգավաճմանը, անգնահատելի ծառայություններ են մատուցել հանրային կյանքի զարգացմանը:

Հայ մասնագետների բարձրագույն ու պատասխանատու պաշտոններում ներգրավված լինելը օսմանյան կայսրության նման մի երկրում արդեն անհերքելի ասպարույց է նրանց ունեցած նպաստի:

Սուլթան Աբդուլ Մեջիդի (1839-1861) օրոք հայերի դերն ավելի զգալի դարձավ պետական քաղաքականության և դիվանագիտության բնագավառում:

Դիվանագիտական ծառայության մեջ փայլող հայերից էին Հակոբ Կրճիկյանը, Կարապետ Արթին Դալուկյանը (Դալուդ փաշա), Տիրան Ալեքսանյանը, Գաբրիել Նորատուցկյանը, Աարգիս Համանջյանը: Ընդհանուր հյուպատոսներ են եղել Մանուկ Ազարյանը (Պետերբուրգ)⁴⁵, Սիիրան Գավախյանը (Վիեննա, Ջոնո), Հրանտ բեյ Տյուզը (Մեսինա), Սինաս Երանը (Նեսապոլ)⁴⁶: Բազմաթիվ պետական պաշտոններ է վարել նաև Գրիգոր Օսյանը (1834-1887 թթ.):

Հայերը վարել են նաև նախարարական պաշտոններ, որոնք մասնագիտական հմտություն էին պահանջում՝ Ելանտական, Երկրագործական, Հանրօգուտ Ծինության: Առաջին հայ նախարարը եղել է Գրիգոր Աղաթոնը (1825-1868):

Օսմանյան կայսրություն երկրագործության ասպարեզը զարգացնողները դարձյալ հայերն էին: Երկրագործության բնագավառի առաջին ռաիվիրաներից էր Հակոբ Անալյանը (1825-1895):

Սուլթանների անձնական զանձապետի պաշտոնը հաջորդաբար վարել են Հակոբ փաշա Գազազյանը, Սիբայել փաշա Փարթուզալը, Հովհաննես փաշա Ասզըզը:

⁴⁴ Ղուկասյան Վ., Պոլսահայ մանուկի և հրապարակախոսության սկզբնավորումը, Ե., 1975, էջ 22:

⁴⁵ «Հայ հանդես», Ազգային և գրական կիսամյակ, Վենետիկ, «Ա տարի», թիվ 10, 15 հունվար, 1903, էջ 145:

⁴⁶ Սիրունի Հ., նշվ. աշխ., հ. 4, 291:

XIX դարի երկրորդ կեսից հայերը գործել են նաև ամենաբարձր դատական աստիճաններում վարելով բարձր պաշտոններ: Հմուտ օրենսագետներ են եղել Կարապետ Շահապազը, Հարություն Մոստիճյանը, Միսակ Մակարյանը և այլք:

Այսպիսով, հայերը լինելով հմուտ մասնագետներ, գործելով ամենաբարձր դատական աստիճաններում, վարելով բարձր պաշտոններ, նպաստեցին Օսմանյան կայսրության տնտեսության զարգացմանը: Թուրքիայի պետական պաշտոնյաներն ու փաշաները, անգամ սուլթանները մինչև ցածր աստիճանի, որպեսզի այս կամ այն հայտնի հայ մասնագետը ծառայի իրենց ընտանիքին, լինի նրանց խորհրդատու: Նրանք տեսնում էին, որ մահմեդականության, թախտաշարժիկ և կիսակայրենի ցեղերի հարևանությամբ սարող այդ քրիստոնյա ժողովուրդը, որքան էլ որ ենթարկվում է ճնշումների, շարունակում է առաջադիմել, միշտ իր ձեռքն է առնում իր միջակայրի առևտուրն ու արհեստները և հաղորդակից է մնում եվրոպական լուսավորությանը:

ԵՐԿՐՈՂ ԳԼՈՒԽ «Հայերն Օսմանյան կայսրության բժշկության, գիտակրթական և հրատարակչական ոլորտներում», բաղկացած է երեք ենթադրվից:

Առաջին ենթադրվի: «Հայ բժիշկները և դեղագործները»:

Բժշկությունը և ասպարեզներից է, որտեղ հայերը ցուցաբերել են իրենց տաղանդը և մեծ դեր խաղացել Օսմանյան կայսրության այդ բնագավառի զարգացման գործում: Հայ բժիշկները, նախնական կրթությունն ստանալով Օսմանյան կայսրությունում, իրենց ուսումը շարունակել են եվրոպական երկրների հայտնի բժշկական կենտրոններում: Որոշ ժամանակ այնտեղ աշխատելով՝ մեծ ճանաչում են ձեռք բերել և արժանացել բարձր գնահատականի: Վերադառնալով Օսմանյան կայսրություն իրենց գիտելիքները ի սպա են դրել երկրի բժշկության զարգացմանը: Նրանցից շատերը հմուտ դասախոսներ էին, բժշկական թեթերի և անսագրերի հիմնադիրներ, բազմաթիվ դասագրքերի, գիտական հոդվածների, մասնագիտական գրականության, ֆունդամենտալ աշխատությունների և հայտնագործությունների հեղինակներ: Հայ բժիշկները ծառայել են թուրքական բանակում որպես զինվորական բժիշկներ, մասնակցել Բալկանյան, Առաջին համաշխարհային պատերազմներին, աշխատել են նաև տարբեր դեսպանատներում, մասնակցել են Կարմիր Մահիկի հիմնադրմանը, հասել են բարձր զինվորական աստիճանների, արժանացել բազմաթիվ կառավարական պարգևների: Տաս հայ բժիշկ՝ Տիգրան Փեշտիմալճյանը, Անտիան Ալանյանը, Միքայել Խորասանճյանը, Կարապետ Իսբենդերյանը, Անտոն Թևրյանը, Գաբրիել Սլյանը, Անտոն Նաֆիյանը, Անդրանիկ Կոճիկյանը, Վահան Մանվելյանը, Տիգրան Բաբայանը ստացել են փաշայության տիրույթ: Օսմանյան բժշկական ընկերության հիմնադիրներն են եղել Հակոբ Դավիդյանը, Սերոբե Վիշենյանը, Գասապար Սինասյանը, Միքայել Խորասանճյանը: Միայն Պոլսում 1880-ական թթ. կար 300-ից ավելի հայ բժիշկ:⁴⁷

Հայ բժիշկները թուրքական իրականության մեջ առաջինն էին «մանկաբարձության», «մանկաբուժության», «ուրոլոգիայի», «իոգեբուժության» բնագավառներում: Կատարելագործվելով եվրոպական երկրներում, փորձ ու հմտություն ձեռք բերելով, Օսմանյան կայսրությունում առաջին անգամ կիրառել են բացառիկ բժշկական գործիքներ և սարքավորումներ, ստեղծել են առաջին

⁴⁷ Աճառյան Հ., Հայոց դերը Օսմանյան կայսրության մեջ, Ե., 1999, էջ 19:

գալենիկ դեղամիջոցները (Galenik preparat)⁴⁸ Հայ դեղագործները հեղինակ են եղել բազմաթիվ դեղամիջոցների, բիրքիմիական առաջին անալիզների, կազմակերպել են միկրոսկոպիկ հետազոտություններ, կրիայի արյունից ստացել դեղամիջոց օրգանիզմի դիմադրողականությունը բարձրացնելու համար, ոսկրածուծից պատրաստել դեղամիջոց, ինչի համար ստացել պատվոնշաններ ոչ միայն կայսրության, այլև Ֆրանսիայի և Իտալիայի կողմից:⁴⁹

Երկրորդ ենթապլանում, որը կրում է «մանկավարժները և գիտնականները» վերնագիրը, լուսաբանվում է հայ մանկավարժների և գիտնականների գործունեությունը Օսմանյան կայսրությունում:

Օսմանյան գիտակրթական համակարգն, ընդհանուր առմամբ, մինչև կայսրության վերջնական փլուզումը, մնաց թերզարգացած և խիստ հետադիմական: 1869 թ. ընդունվում է ժողովրդական կրթության մասին օրենք (դրա համար հիմք էր ծառայել համապատասխան ֆրանսիական օրենսդրությունը): Այնուհանդերձ ակնհայտ էր, որ երկրում չկային անհրաժեշտ մանկավարժական կարգեր, հատկապես ուսուցչուհիներ⁵⁰: Մինչև 1870-ական թթ. Օսմանյան կայսրությունում կանանց կրթության ոլորտում որևէ լուրջ քայլ չի ձեռնարկվել (խոսքը վերաբերում է մահմեդական կանանց կրթությանը, որովհետև հույն և հայ «միլլեթներում» իրավիճակը համեմատաբար ավելի բարվոք էր թե՛ XIX դարում, թե՛ XX դ. սկզբին)⁵¹: 1874-1875 թթ. Կ. Պոլսում կար ընդամենը 25 տարրական իգական դպրոց, 1877 թ.՝ 9 երկրորդ աստիճանի տարրական դպրոց: Անգամ այս համեստ վիճակագրությունը համարվում է ակնառու հաջողություն⁵²:

Գրատարության և աշխարհիկ կրթության բացակայության պայմաններում անգամ XX դ. սկզբին Օսմանյան կայսրության տիրապետող ժողովրդի՝ թուրքերի 90 տոկոսն անգրագետ էր, մինչդեռ թուրքերի կողմից կեղեքված ժողովուրդների շրջանում անգրագետները զգալիորեն քիչ էին (հույների մոտ 50 տոկոս, հայերի մոտ՝ միայն 33)⁵³: XVIII դ. վերջի և XIX դ. կեսերի բարեփոխումների շրջանում սկսվում է ձևավորվել աշխարհիկ կրթության համակարգը, որն անշուշտ չէր վերացնում կրոնի ուսուցումը: Սուլթան Աբդուլ Մեջիդի և սուլթան Մահմուդի II-ի գահակալության տարիներին ստեղծվում են բժշկական, իրավագիտական, դեղագործական համալսարաններ, ծովային, զինվորական, երկրագործության բարձրագույն վարժարաններ:

Օսմանյան կայսրությունում XIX դարում կրթական գործուն իրենց նշանակալի ավանդին են ներդրել հայերը: Ուսուցչա-դասախոսական կազմում կային հայեր, ովքեր կրթություն էին ստացել եվրոպական համալսարաններում: Ռազմա-տեխնիկական դպրոցներում օգտվում էին հայ մասնագետների

⁴⁸ «Գալենիկ» տերմինն առաջացել է հին հռոմեացի բժիշկ Գալենի կամ նրա ուսմունքի անունից. այն իրենից ներկայացնում է բուսական և կենդանական հումքից ստացված դեղամիջոց:

⁴⁹ Yaman A., նշվ. աշխ., էջ 310:

⁵⁰ Afetinan A., Atatürk ve Türk Kadın Haklarının Kazanılması, İstanbul, 1964, s. 79, **Джафарова А., Из истории женского движения в Турции, Ближний и Средний Восток. История. Экономика. (Сборник статей), М., 1967, с. 30-31.**

⁵¹ Stüv Safaryan A., On the History of Turkish Feminism, "Iran and the Caucasus", Volume 11.1, "Brill", Leiden-Boston, pp. 141-151:

⁵² Stüv **Джафарова А.**, նշվ. աշխ., էջ 31:

⁵³ **Новичев А., Турция, Краткая история, М., 1965, с. 133-134, Еремеев Д., Ислам: Образ жизни и стиль мышления, М., 1990, с. 255.**

ծառայություններից, որպեսզի կարդեր պատրաստեն օսմանյան բանակի համար: Կրթական հաստատություններում, եթե նույնիսկ այն հայր չէր հիմնել, հայերն էին եղել ուսուցիչներ, դասախոսներ, տնօրեններ, մատակարարներ:

Հայ դասախոսները՝ դասավանդելով համալսարաններում, մասնագիտական վարժարաններում, գրել են դասագրքեր՝ մեծ նպաստ բերելով թուրքերեն լեզվին և մասնագիտական գրականությանը:

Եվրոպական նոր մեթոդներով դասագրքեր են պատրաստել Միհրան Աբիկյանը, Ջեթի Կարապետյանը, Ռեֆիկ հոջան, ով թուրքերենի հմուտ գիտակ էր⁵⁴: Հրանտ Սուրենյանը ստեղծել է թուրքերենի տղագրությունը:

Հայերը թուրքերեն լեզվին սատարեցին նաև իրենց կազմած բառարաններով: Դարեր շարունակ հայ ժողովուրդը, գտնվելով Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ, ենթարկվել է նաև լեզվական և կրոնական ծուլման: Եվ քանի որ կայսրության պետական լեզուն օսմաներենն էր, որն իրենից ներկայացնում էր արաբապարսկական մի խառնածին լեզու, որը որպես պետական լեզու սովորելը պարտադիր էր, ուստի կայսրության այլալեզու ժողովուրդների, այդ թվում և հայ ժողովրդի համար անհրաժեշտություն էր դառնում հայերեն-թուրքերեն և թուրքերեն-հայերեն բառարանների կազմումը:

Օսմանյան կայսրությունում տպագրատան հիմնումից առաջ բոլոր բառարաններ կազմելիս հեղինակներն օգտվում էին արաբական բառարաններից⁵⁵: Հայերեն-թուրքերեն և թուրքերեն-հայերեն բառարանագրության մեջ հասկապես մեծ ներդրում ունեն Մխիթարյան միաբանները, Կ. Պոլսի կրթական կենտրոնները, ինչպես նաև առանձին անհատներ⁵⁶: Այս բառարանների հիմնական առանձնահատկությունն այն էր, որ դրանք հայատառ թուրքերեն էին, կազմվել են բառարանագրության բարձր մակարդակով, ունեցել են կուռ համակարգված կառուցվածք, բազմալեզու ընդգրկումներ և ծավալ: Նման բառարանների ստեղծումը խոսում է դրանց կազմողների կրթական ու գիտական բարձր մակարդակի մասին:

Երրորդ ենթալուխ «Հայ գրահրատարակիչները»:

Օսմանյան կայսրության գրատարության զարգացման գործում մեծ դեր են կատարել Պողոս Արապյանը և նրա որդիները, Հովհաննես Սյուհենտիսյանը, Խաչիկ Փարոզյանը, Հովհաննես Թոզյանը և այլք⁵⁷: Արևմտահայությունն իր բնածին տաղանդի և ընդունակության շնորհիվ ոչ միայն պահեց իր գիրն ու գրականությունը, այլև զարգացրեց թուրքականը՝ ստեղծելով հայատառ թուրքերենով մեծ գրականություն՝ բազմազան ուսումնական ձեռնարկներ, բազմալեզու բառարաններ, գրքեր, թերթեր, հանդեսներ՝ մեծ ավանդ ներդնելով գրական թուրքերեն լեզվի ստեղծման ու զարգացման գործում: Հայատառ թուրքերենով ավելի քան 2000 տպագիր գիրք է հրատարակվել աշխարհի մոտ 50 քաղաքների 200-ից ավելի տպարաններում⁵⁸: Այն մեծ նշանակություն է ունեցել թուրքական նոր գրականության և լրագրության ձևավորման գործում:

1860-1870-ական թթ. հայատառ թուրքերեն մամուլը նոր բուռն զարգացում ապրեց, այն սկսվեց հայտարարությունների, աշուղական ու

⁵⁴ Աճառյան Հ., Հայոց լեզվի պատմություն, Ե., 1951, էջ 21-22:

⁵⁵ Hımiyet Ana-Britanika Ansiklopedisi, c. 31, İstanbul, 1994, s. 215.

⁵⁶ Աճառյան Հ., Հայոց լեզվի պատմություն, էջ 258-275:

⁵⁷ Տես Թեոդիկ, Տիպ ու տառ, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 66, Желтяков А., Печать в общественно-политической и культурной жизни Турции (1729-1908 гг.), М., 1972, с. 37-65.

⁵⁸ Ստեփանյան Հ., Հայատառ թուրքերեն գրականությունը, Ե., 2001, էջ 10:

ժողովրդական երգերի, ապա՝ թերթերի, աղթագրքերի, հայատառ վեպերի տպագրությամբ⁵⁹։

Հայատառ թուրքերեն մամուլը XIX դարի Օսմանյան կայսրության կարևոր երևույթներից էր թե՛ նշակութային, թե՛ հասարակական-քաղաքական առումով։ Այն անվիճելի դեր է խաղացել Օսմանյան կայսրության հրապարակախոսական, լրագրողական նշակույթի ձևավորման, թատրոնի ու դրամատուրգիայի, մանկավարժության, տպագրության կազմավորման և զարգացման գործում, մեծ ազդեցություն է ունեցել ժամանակի գաղափարախոսության, կայսրության կյանքի տարբեր ասպարեզների եվրոպականացման մեջ։ Թուրքախոս հայերի համար ստեղծված գրականությունը դարձավ Օսմանյան կայսրության ժողովուրդների նշակույթի ու կենցաղի անհրաժեշտ մի մասը։ Այն կայսրությունում ապրող բոլոր ժողովուրդներին հաղորդակից դարձրեց արտասահմանյան գիտության, նշակույթի, տնտեսության բնագավառների առաջընթացին, ծանոթացնելով նրանց տարբեր երկրների պատմությանն ու սովորույթներին։ XIX-րդ դ. ֆրանսիական լուսավորիչների ստեղծագործությունների թարգմանությունն ու հրատարակումը հայերեն ու հայատառ թուրքերեն մշանակալի երևույթ էր արևմտահայ իրականության մեջ։ Եվրոպական ու արևելյան լեզուների գիտակ հայ թարգմանիչները կարողացել են տարբեր ազգերի թուրքախոս ընթերցողին ծանոթացնել ժամանակի նոր պահանջներին՝ ձևավորելով նոր գրական թուրքերենը՝ իր նոր բառապաշարով։ Հայերեն տառերը սովորելով, հայատառ թուրքերենի կրող դարձավ նաև թուրք պալատական, մտավորական խավը, կայսրության մյուս ժողովուրդների առաջադեմ մասը։

Այսպիսով, Թուրքիայի նման հետամնաց մի երկրում, որի բնակչության մեծագույն մասն անգրագետ էր, թուրքական գրահրատարակչության համեմատաբար ուշ ասպարեզ գալը և թերզարգացումը նախառաջ պայմանավորված էր կրոնական արգելքներով։ Իսկ հայ գրահրատարակիչների բացառիկ դերն Օսմանյան կայսրությունում արդյունք էր ոչ թե պարզապես արթունքի կողմից տրված առանձնաշնորհների (պետությունը խրախուսում էր հայ հրատարակիչներին լոկ այն չափով, որքանով վերջիններս ծառայում էին իշխանություններին), այլ համապատասխան նշակութային և գործարարության բազմադարյան ականդույթների։

ԵՐՐՈՐԴ ԳՆՈՒՄ «Օսմանահպատակ հայ արվեստագետները»։

Առաջին ենթազուխը նվիրված է հայ նկարիչներին և քանդակագործներին։

Հայերի ներդրումը թուրքական նշակույթի՝ մասնավորապես կերպարվեստի զարգացման մեջ անգնահատելի է։ Հայ նկարիչների գործերը արվեստի բացառիկ նմուշներ էին, նկարչական տեխնիկայի և տաղանդի արտահայտություններ։ Վառուդարանի, փողերանոցի ղեկավարների, ճարտարապետների և բժիշկների, ոսկերիչների, երաժիշտների և այլոց կողքին սուլթանական պալատներում տարիներ ի վեր ծառայել են հայ նկարիչների գեղյաստաններ, որոնք ժառանգաբար զբաղեցրել են պալատական նկարիչների պաշտոնը և արժանացել ամիրայական կոչման ու սուլթանական տարբեր շնորհների։ Գրքի նկարագարուման, զովագրների, այցեքարտերի, փոստային բացիկների, դրամների, մեդալների, գեղամկարներով ոճավորված զենքերի,

⁵⁹ Տեր-Պետրոսեան Բ., նշվ. աշխ., էջ 23։

օսմաներեն տառերի գեղագրական արվեստի մեջ հայազգի նկարիչների ներդրումն անգերազանցելի է եղել: Հայ նկարիչները և քանդակագործները մասնակցել են տարբեր միջազգային՝ Կ. Պոլսի, Փարիզի, Լոնդոնի, Վիեննայի, Չիկագոյի, Մյունխենի, ցուցահանդեսներին և արժանացել բարձր գնահատականի: Նրանց նկարների հիմնական մասը ներկայումս գտնվում է Պոլսո հայոց պատրիարքարանում, Ստամբուլի ռազմական թանգարանում, օսմանյան արխիվներում, Պեշկաբաշի ծովային թանգարանում, Թոփ Բալիքի (Թոփ Գախու) և Դոնաբախչեի պալատ-թանգարաններում, Վենետիկի և Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության թանգարաններում: Բազմաթիվ նկարներ գտնվում են մասնավոր հավաքածուներում, աշխարհի տարբեր քաղաքներում և նույնիսկ հնաոճ իրերի վաճառատներում:

Քանդակագործության ստեղծման և զարգացման գործում մեծադույն դեր է կատարել հայ արվեստագետ Երվանդ Ոսկանը (1855-1914)՝ այդ բնագավառի առաջին արտիստը: Քանդակագործությունից և նկարչությունից բացի, Երվանդ Ոսկանը զբաղվել է նաև հնագիտությամբ, մանկավարժական և հասարակական գործունեությամբ: Նա առաջին քանդակագործ մանկավարժն էր, որը Թուրքիայում հիմք դրեց գեղարվեստական հաստատությունների ստեղծմանը:

Հայ նկարիչների և քանդակագործների գործունեությունն արժեքավորվում է նրանով, որ նրանք հարստացրեցին ոչ միայն հայկական արվեստը, այլև նպաստեցին ամբողջ բազմազգ Օսմանյան կայսրության, այդ թվում թուրքական գեղարվեստական կյանքի զարգացմանը:

Երկրորդ ենթապաշար «ճարտարապետներ»:

Թուրքիայի և առհասարակ համաշխարհային արվեստի պատմության մեջ իր անցնելի կնիքը դրեց հայ ճարտարապետների հռչակավոր Պալյան գերդաստանը⁶⁰, որի ինը ներկայացուցիչները շքեղ կառույցներով նոր ոճ հաղորդեցին Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաքին: Կ. Պոլսի համբավավոր շենքերի կարևոր, թերևս մեծ մասը նրանք են կառուցել⁶¹:

Պալյանների կառույցներն արտացոլում են Օսմանյան կայսրության ճարտարվեստի մեջ դեպի արևմտականացում կատարած ճարտարապետական առանձնահատկությունները:

Պալյան ճարտարապետները հաջորդաբար շարունակել են իրենց արդյունավետ և ներգործուն աշխատանքը: Բազմաթանակ ու վիթխարի կառույցներով, արտիստիկոնալ կարողություններով բավարարել են իրենց ժամանակաշրջանի պահանջները: Տեսականությունը, որը Պալյաններին մի տեսակ արքայատոհմի է վերածել և մյուս ճարտարապետների գործունեությունը հետին պլանում թողել, ճարտարապետության պատմության մեջ հազվադեպ երևույթ է: Օսմանյան կայսրությունում Պալյանների ձեռք բերած հեղինակությունը, անկասկած, հիմնվել է նրանց ունեցած գիտելիքների և կարողության վրա: Իրենց կառույցներում օգտագործել են արևմտյան ճարտարապետության տարրեր, սակայն օրվա նորանվտանգություն ու պահանջ լինելով, դրանք մեկնաբանվել և ներկայացվել են յուրովի⁶²:

⁶⁰ Günay Göksu Özdoğan, Füsün Üstel, Karın Karakaşlı, Ferhat Kentel, Türkiye’de Emeniler (Cemaat-Birey – Yurttaş), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları 253, 1. Baskı, İstanbul, 2009, s. 110-112.

⁶¹ «Հայ ճարտարապետների թագավոր Պալյան գերդաստանի մասուցած ծառայությունները ու Ստամբուլի մեջ կառուցված համբավավոր շենքերը», «Թուրք», 1960, թիվ 326, էջ 12:

⁶² Tuğlacı P., նշվ. աշխ., էջ 335-336:

Հայ ճարտարապետների նպատան անհերքելի է օսմանյան կայսրության քաղաքաշինության, գեղարվեստի, լուսավորչության, տնտեսության և հասարակական կյանքի զարգացման մեջ:

Երրորդ ենթապլուխ «Հայ երաժիշտները»:

Թուրքիայի մշակութային կյանքի կարևոր բնագավառներից մեկի՝ երաժշտության զարգացումը սերտորեն կապված է հայերի հետ: Արվեստի այս ասպարեզն էլ անմասն չմնաց հայ տաղանդավոր ներկայացուցիչների անմիջական մասնակցությունից: Հայ ժողովուրդը, ունենալով մշակութային բարձր պոփոքներ, այնուամենայնիվ, դարեր շարունակ, չփնան մեջ լինելով տիրապետող թուրք ազգի հետ, չէր կարող չկրել նրա ազդեցությունը: Կենտրոններում ապրող և փոքրամասնություն կազմող հայերը, կրթնելով մայրենի լեզուն, կորցրել էին նաև ազգային երգը: միայն եկեղեցական երաժշտությունն էր ուղեկցում նրանց սերնդե սերունդ: Իսկ բուն Արևմտյան Հայաստանում հայկական ժողովրդական երաժշտությունը շարունակում էր գոյատևել և իր հերթին ներգործել թուրքականի վրա:

Հայերը ստեղծեցին, զարգացրեցին և վերելքի հասցրեցին Օսմանյան կայսրությունում երաժշտական արվեստը: Նրանք, անշուշտ, այդ բնագավառում ունեն առաջնության մրցանակը կրելու իրավունքը: Այդ հիմքի վրա թուրքերն ստեղծեցին իրենց ազգային երգն ու երաժշտությունը՝ ընդօրինակելով և սեփականացնելով հայ արվեստագետների ձեռք բերված նվաճումները:

Չորրորդ ենթապլուխ «Ծաղրոնը»:

Հ. Կարոլյանի թատրոնը թուրքական թատրոնի պատմության կարևորագույն էջերից է և այս տեսակետն ընդունում են նաև թուրք ուսումնասիրողները⁶³: Այս թատրոնն առաջինն էր, որ 1870-ական թթ. բեմադրեց թուրք գրողների՝ Նամիք Բենալի, Մանաթրուլ Սեմետի, Ռիֆաթի, Հասան Բեդրեդիհի, Ահմեդ Կեֆիք-փաշայի, Էպու Ջիա Թեվֆիքի, Հուսեյն Նազըմ փաշայի, Ահմեդ Միդհատի, Շենսեդին Սամիի, Ալի Բեյի գործերը⁶⁴:

Առաջին թուրք պրոֆեսիոնալ թատրոնը մեծ դեր խաղաց Օսմանյան կայսրության մշակութային կյանքում: Նրա գործունեությունը նպաստեց Թուրքիայի ժամանակակից թատերական արվեստի ստեղծմանը, գրականության նոր ժանրի՝ թատերգության զարգացմանը: Այն նշանակալից երևույթ էր երկրի արվեստի պատմության մեջ:

Օսմանյան կայսրությունում թատերական արվեստի պատմության մասին խոսելիս անպայման պետք է հիշատակել նաև օպերետային և ընդհանրապես երաժշտական նոր արվեստի մուտքը, որը մեծապես կապված էր մեծ երգահան Տիգրան Չուխաճյանի անվան հետ: 1877-1888 թթ. Տ. Չուխաճյանի և Ա. Պենկյանի կողմից Կ. Պոլսում հիմնվեց օպերետային երաժշտական թատրոն, որտեղ բեմադրում էին դասական ստեղծագործություններ, և որը մեծ հեղինակություն էր վայելում ոչ միայն Օսմանյան կայսրությունում, այլ նաև երկրից դուրս՝ Հունաստանում և Եգիպտոսում⁶⁵:

Ժամանակաշրջանի ականավոր թատերական գործիչներից է եղել Մ. Մնակյանը, որը թառորդ դարի ընթացքում՝ 1885-1908 թթ. գործել է թուրքական բեմում՝ իր ողջ ուժերը նվիրել նրա զարգացմանը՝ գուգորդելով դերասանի,

⁶³ Stü Refik Ahmet Sevengil, Tanzimat Tiyatrosu, Istanbul, 1961, Metin And-Osmanlı tiyatrosu, 1976.

⁶⁴ **Стамбулов В., Намык Кемаль, М., 1935, с. 172-184, Литература Востока в новое время, сборник статей, М., 1975, с. 109.**

⁶⁵ Երկանյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 216:

դերուսույցի (թուրքահայ թաղրոնի պատմության մեջ ոչ ոք՝ ոչ Ֆաուլաճյանը, ոչ Մաղաքյանը, ոչ Արամյանը, այդ պաշտոնը չեն կարողացել այդպես վարախորտեն կատարել⁶⁶), թարգմանչի աշխատանքը՝ մոտ 200 պիես թարգմանելով թուրքերեն⁶⁷:

Դերասանուհիներից հայտնի էին Սիրանուշը, Գարագաշյան քույրերը, Մնակյանի կինը՝ Ազնիվ Մնակյանը (թուրք ժողովրդի մեջ՝ «Ազնիվ հանրն»), ով շատ սիրված էր թուրք և հայ հանդիսատեսի կողմից: Մինչև իր մահը մնաց Դարյուլ Բեդայիում որպես գլխավոր դերասանուհի: «Օսմանյան դրամատիկի» հայտնի դերասանուհիներից էին Զապել Զեքիյանը, Աղավնին՝ Ռուբեն Պինեմեճյանի կինը, Էլիզ Պինեմեճյանը՝ նրանց աղջիկը, ով «Օսմանյան դրամատիկում» բացառիկ դիրք գրավելուց հետո դարձել է Դարյուլ Բեդայի գլխավոր դերասանուհիներից⁶⁸:

Հայերն անգնահատելի դեր խաղացին կայսրությունում թատերական արվեստի ստեղծման և զարգացման գործում: Հինք դրվեց ինչպես հայ, այնպես էլ թուրքական թատերգությանը: Կ. Պոլսում և Զմյուռնիայում լույս տեսնող հայկական պարբերականները, թուրքերեն լեզվով հրատարակվող թերթերը սկսեցին թաղրոնի վերաբերող հոդվածներ գետնել՝ հինք դնելով թատերագիտությանը, ինչը կարևոր երևույթ էր:

ԵՆԻՎԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ.

1. Բոլոր ժամանակաշրջաններում էլ հայ ժողովրդի ներկայացուցիչները զգալի դեր են կատարել Օսմանյան կայսրության տնտեսական ու մշակութային կյանքում: Հայ ժողովուրդն ավանդաբար կոչված լինելով համաքայլ ընթանալու քաղաքակրթությանը, իր ներդրումը կատարելու համայն մարդկության առաջընթացում՝ միաժամանակ բազմադարյա անհավասար գոյապայքար է մղել մշակութային ավելի ցածր մակարդակում գտնվող տիրապետողների դեմ, իսկ Հայոց ցեղասպանության շրջանում՝ կանգնել է ոչնչացման եզրին: Պատմագրության մեջ վաղուց ի վեր լուսաբանվել է այն փաստը, որ XIX դարի երկրորդ կեսին – XX դարի սկզբին Օսմանյան կայսրության տիրապետող ժողովրդի՝ թուրքերի մշակութային և տնտեսական զարգացումը գնալով ավելի հետ էր մնում նրանց ճնշման տակ գտնվող ոչ մուսուլմանական ժողովուրդների զարգացումից: Հույները, հայերը, նյուս կրոնական և ազգային փոքրամասնությունների ներկայացուցիչները, բացառիկ դերակատարություն ունեին երկրի տնտեսական մշակութային ու հասարակական կյանքում:

2. Հայերն Օսմանյան կայսրության մշակույթի ամենատարբեր ոլորտներում՝ կրթական (Գրիգոր Զոհրաբ, Կարապետ Շահապազ, Միքայել Փոթոնզալ), առողջապահական (Հակոբ Դավուդյան, Սերովբե Վիչենյան, Գասպար Սինապյան), գրադատարակչական (Պողոս Արապյան, Հովհաննես Սյուրենտիսյան), ճարտարապետական (Պալյաններ և այլք), երաժշտական (Տիգրան Զուլխաճյան, Արշակ Պենկլյան), գեղանկարչական և քանդակագործական (Մանաս ընտանիքի անդամներ, Երվանդ Ոսկան), թատերական (Հակոբ Վարդուկյան, Մարտիրոս Մնակյան, Թովմաս Ֆաուլաճյան) գործում և տնտեսական կյանքում ընդհանրապես (առևտուր, արդյունաբերություն

⁶⁶ Թիթիւնեան Ս., (Շարասան), նշվ. աշխ., էջ 44:

⁶⁷ Թովայան Ե., նշվ. աշխ., էջ 223:

⁶⁸ Նույն տեղում, էջ 231:

և արհեստներ, բանկային գործ)՝ նպաստել են Օսմանյան կայսրության առաջընթացին:

3. Հաճախ պետության շահը ստիպել է սուլթաններին անգամ կառավարման մեխանիզմի որոշ անիվներ հանձնել հայազգի գործիչների. օրինակ հայ ամիրաներն ու սեղանավորները (Պեզդյաններ, Տասյաններ, Տյուզյաններ, Սկրտիչ ճեզայիրյան, Հովհաննես Թընկերյան, Հովսեփ Ղալիուղյան), եվրոպական բարձրագույն կրթություն ստացած իրավաբանները (Հովհաննես Վահանյան, Հարություն Մոստիճյան, Միսակ Մակարյան, Արթուր Մաղաբյան, Ասրգիս Գարագոչ), տնտեսագետները (Հովհաննես Ալլահվերդյան, Գրիգոր Աղաթոն, Հակոբ Ամասյան, Սկրտիչ Հեքիմյան, Ռուբեն Քյափիփյան, Արամ երան բեյ, Հայկազուն Պեկյան) և ճարտարապետները տարբեր ժամանակներում զբաղեցրել են պետական բարձր պաշտոններ՝ արժանավայել կառարելով իրենց գործը, անգնահատելի ծառայություններ մատուցելով երկրի բարգավաճմանը և հանրային կյանքի զարգացմանը:

4. Հայ գործիչների նվաճումները նշակույթի, տնտեսության և վարչակառավարման ասպարեզներում իրականում պայմանավորված չէին պետության կողմից նրանց տրված «առանձնաշնորհներով» կամ հայերի համար ստեղծված իբրև թե «բացառիկ բարենպաստ պայմաններով», ինչի մասին շեփորում է թուրք և թուրքամետ արևմտյան պատմագրությունը, ընդհակառակը, օսմանյան պետության ավանդույթների և կայսրության տիրապետող տարրի թուրքերի կողմից ազգային փոքրամասնությունների նկատմամբ նշտապես կիրառվել է բիրտ խտրականության, հաճախ բացահայտ հալածանքների, տեղահանության ու ջարդերի քաղաքականություն: Օսմանյան կայսրությունում հայերի ու հույների նշակութային (մասնավորապես՝ կրթական) անհամեմատ ավելի բարձր մակարդակը մի փաստ է, որը բազմիցս արձանագրվել և համակողմանիորեն վերլուծվել է ոչ միայն հայ, այլև ռուս, արևմտաեվրոպական, ինչպես նաև արաբ անկողմնակալ հեղինակների հրապարակախոսական ու գիտական աշխատություններում:

5. Անաչառ ուսումնասիրողներն իրավացիորեն շեշտել են նաև այն հանգամանքը, որ հայազգի գործարարները և մտավորականությունը առավելապես կենտրոնացած են եղել և զգալի հաջողություններ են արձանագրել մայրաքաղաք Կոստանդնուպոլսում, Իզմիրում, կայսրության մյուս խոշոր (մասնավորապես ծովափնյա) քաղաքներում, մինչդեռ բուն Արևմտյան Հայաստանում գերակշռող հայության (հատկապես նրա ամենատվար զանգվածը կազմող գյուղացիության) կյանքի պայմանները մշտապես եղել են ծայրաստիճան վատ, ինչն անշուշտ օսմանյան պետականության նպատակաուղղված քաղաքականության արդյունք էր: Այսուհանդերձ անգամ Արևմտյան Հայաստանում կյանքի դժոխային պայմաններում հայերի նշակութային (կրթական) մակարդակն անհամեմատ ավելի բարձր էր, քան թուրքերինն ու քրդերինը՝ շնորհիվ լուսավորության ձգտման դարավոր ավանդույթների, նվիրյալ-մանկավարժների և ազգային բարերարների:

6. Օսմանյան կայսրությունում իշխող քաղաքական ու տնտեսական կարգերը (անձի և գույքի անսպառնալիքությունը, կանոնավոր ճանապարհների, էլեկտրականության, սարքավորումների բացակայությունը) իրականում մշտապես խանգարում էին տնտեսության առաջընթացին: Չնայած այդ անեմին, անգամ թուրքական ակնհայտ բռնության, հալածանքի, նախանձի և ստեղծության պայմաններում հայերը ոչ միայն հանդիսացան օսմանյան նշակույթի որոշ

ճյուղերի (հատկապես թատրոնի, գրահրատարակչական գործի, գեղանկարչության, երաժշտության) հիմնադիրները, արհեստների, միջազգային առևտրի առաքատարները, այլև կարողացան կատարելագործվելով՝ դուրս գալ համաեվրոպական ասպարեզ:

7. Փաստերի և աղբյուրների անաչառ քննությունը հերքում է ժամանակակից թուրք պատմագրության փորձերը՝ խիստ միտումնավոր ձևով ներկայացնելու և լուսաբանելու Օսմանյան կայսրության ազգային ու կրոնական փոքրամասնություններից սերված գործիչների վաստակի, համաօսմանյան իրականության և մասնավորապես թուրք մշակույթի վրա ունեցած նրանց բացառիկ բարեպար ազդեցության իրողությունները: Ակնհայտ է նաև, որ Թուրքիայի ազգայնամուլ կառավարիչներն իրականում երբևէ չեն հաշտվել այն մտքի հետ, որ կայսրությունում քաղաքական գերիշխանություն ունեցող թուրքերը գիջուն էին հայերին ու հույներին, որոնք գերազանցում էին նրանց կրթությամբ, ձեռներեցությամբ, արհեստների իմացությամբ, երկրագործության ասպարեզում ունեցած իրենց փորձառությամբ: Դա էր պատճառներից մեկը նաև, որ Օսմանյան կառավարությունը, որոշելով մեկընդմիջտ ազատվել թեև հնազանդ, բայց միևնույն ժամանակ անցանկալի տարրից, ձեռնամուխ եղավ հայ ժողովրդի բնաջնջմանը՝ ծրագրելով և իրականացնելով Հայոց ցեղասպանությունը:

Ատենախոսության հիմնական դրույթները հրապարակվել են հեղինակի հետևյալ հոդվածներում

1. Հայ նկարիչները և քանդակագործներն Օսմանյան կայսրությունում (XIX դ. երկրորդ կես–XX դ. սկիզբ), «Հայոց պատմության հարցեր», 2007, N 8, էջ 233-240:
2. Հայ ճարտարապետներն Օսմանյան կայսրությունում (XIX դարի երկրորդ կես–XX դարի սկիզբ), «Հայոց պատմության հարցեր», 2007, N 9, էջ 144-154:
3. Հայ վաճառականներն Օսմանյան կայսրությունում (19-րդ դարի երկրորդ կես–20-րդ դարի սկիզբ), Օրիենտալիա, ԵՊՀ Արևելագիտության ֆակուլտետի երիտասարդ դասախոսների և ասպիրանտների գիտական հոդվածների ժողովածու, 2008, պրակ 7-8, էջ 124-138:
4. Հայերն Օսմանյան կայսրության վարչա-կառավարման համակարգում (XIX դ. երկրորդ կես–XX դ. սկիզբ), «Հայոց պատմության հարցեր», 2009, N 10, էջ 157-169:
5. Հայ բժիշկները և դեղագործներն Օսմանյան կայսրությունում (XIX դ. երկրորդ կես–XX դ. սկիզբ), «Լրաբեր հասարակական գրությունների», N 1 (624), հունվար-ապրիլ, 2009, էջ 97-110:

ГИНОСЯН НАИРА ЛЕВАЕВНА

АРМЯНЕ В ЭКОНОМИЧЕСКОЙ И КУЛЬТУРНОЙ ЖИЗНИ ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX ВЕКА-НАЧАЛО XX ВЕКА)

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 - "История Армении".

Защита состоится 16 сентября 2011 г. в 14⁰⁰ по адресу г. Ереван, пр. М. Баграмяна 24/4 г. на заседании специализированного совета 004 при Институте истории НАН РА.

РЕЗЮМЕ

Представленная к защите диссертация посвящена вкладу и неоспоримой роли армян в экономической и культурной жизни Османской империи во второй половине XIX-ого-начале XX-ого века. Работа включает объемный фактический материал, на основе которого сделана попытка подвергнуть более разностороннему исследованию становление и развитие большинства отраслей экономики и культуры многонациональной Османской империи.

Диссертационная работа состоит из введения, 3-х глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении подчеркивается актуальность темы, представлены цель и задачи исследования, обзор источников и уровень изученности.

В первой главе представлен вклад армян в экономической жизни Османской империи, в частности показаны заслуги армян в развитии торговли и процветании ряда ремесел. Экспорт и импорт товаров находился в руках армянских купцов. Благодаря армянам шелководство в сельском хозяйстве и шелкоткачество в промыслах стали одними из основных отраслей в экономике страны.

Армяне, обладая разносторонними природными дарованиями и большой любознательностью являлись самой культурной и трудолюбивой нацией многонациональной Османской империи. Важнейшие механизмы государственной власти находились в руках армян. Армянские амиры, высококвалифицированные юристы, экономисты, дипломаты, архитекторы, занимая высокие государственные посты, с честью выполняли свою работу, способствуя развитию экономики Османской империи.

Вторая глава посвящена исследованию роли армян в развитии печатного и издательского дела, научно-просветительской деятельности, вкладу в развитие медицины и фармацевтики.

Армянские врачи занимались как преподавательской, так и научной деятельностью. Они занимали передовые позиции в урологии, акушерстве, педиатрии. Многие из них работали в дипломатических представительствах, служили в турецкой армии в качестве военных врачей, принимали участие в Балканской и Первой мировой войнах и были удостоены высших наград и чинов.

Большую роль в развитии современного турецкого языка сыграла армянописьменная литература на турецком языке. На армянописьменный турецкий были переведены произведения французских просветителей, приобщив турецкое общество к мировой литературе, во многом способствовав формированию турецкой печати и новой турецкой литературы.

Значительным был также вклад армян в области образования Османской империи в XIX веке. В учительско-преподавательском составе были армяне, получившие образование в европейских университетах. Армянскими преподавателями были написаны учебники и словари, что несомненно являлось серьезным вкладом в специализированную литературу и турецкий язык в целом. В военно-технических школах услугами армянских специалистов пользовались для подготовки кадров османской армии.

В третьей главе показана деятельность и неопределимая роль армянских архитекторов, художников и скульпторов, музыкантов. Армянские архитекторы внесли большой вклад в развитие архитектуры Османской империи. Девять членов выдающейся династии Палянов, являясь придворными архитекторами, из поколения в поколение на протяжении полутора веков, соединив западный стиль с восточным и создав своеобразный архитектурный стиль, воспроизвели неповторимые шедевры, украсившие столицу Османской империи-Стамбул.

Вместе с придворными архитекторами служили династии армянских художников. Они способствовали развитию таких отраслей как гравюра, скульптура, скульптурный декор. Армянские художники и скульпторы были удостоены высокого признания, вознаграждены различными медалями и орденами.

В становлении и развитии музыки армяне также внесли неопределимый вклад. Их усилиями был создан первый турецкий профессиональный театр, положив начало турецкой драматургии. 1877-1888 гг. Т. Чухаджян и С. Пенклян основали музыкальный театр оперетты, который прославился своими классическими произведениями не только в Османской империи, но и за ее пределами.

В заключении приведены основные выводы данного исследования.

GINOSYANNAIRA

ARMENIANS IN THE ECONOMIC AND CULTURAL LIFE OF THE OTTOMAN EMPIRE (SECOND HALF OF XIX- BEGINNING OF XX CENTURIES)

**Dissertation for the degree of Doctor of History on the specialization of
"History of Armenia" 07.00.01.**

**The defense of the dissertation will be held on 16 September 2011, 14⁰⁰
in the Specialized Council № 004, operating at the Institute of History of
National Academy of Sciences of RA (on the address Marshal Baghramyan
Avenue 24/4).**

SUMMARY

The presented thesis is dedicated to the protection of the contribution and undeniable role of Armenians in the economic and cultural life of Ottoman Empire in the second half of the nineteenth and early twentieth century. The work includes a volume of factual material based on which more comprehensive study of the formation and development of most sectors of the economy and culture of the multinational Ottoman Empire was done.

The thesis consists of introduction, 3 chapters, conclusions and bibliography.

The introduction stresses the relevance of the topic, presents the purpose and objectives of the study, a review of the sources and level of scrutiny.

The first chapter presents the contribution of Armenians in the economic life of the Ottoman Empire, in particular, shows the advantages of Armenians in the development of trade and prosperity of a number of crafts. The export and import of goods was mostly in hands of Armenian merchants. Due to Armenians in the sericulture and silk weaving agriculture has become one of the major industries in the economy.

The Armenians, having a diversified artesian talents and a great curiosity were the most hardworking and cultural nation among the multi-ethnic Ottoman Empire. The most important mechanisms of state power were in the hands of Armenians. Armenian qualified lawyers, economists, diplomats, architects contributed to economic development of the Ottoman Empire while holding high public positions and doing their job with honor.

The second chapter describes the study on the role of Armenians in the development of the printing and publishing, scientific and educational activities, their contribution to medical and pharmaceutical fields. Armenian doctors had

been developing both teaching and research activities. They had leading positions in urology, obstetrics and pediatrics. Many of them were involved in diplomatic missions, served in Turkish army as military doctors, participated in the Balkan and First World Wars and were awarded with highest honors and ranks.

In the development of the modern Turkish language the Armenian literature written in Turkish has played a relevant role. The works of French illuminators written in Armenian were translated in Turkish language, which had greatly contributed in the formation of Turkish typography and the modern Turkish literature and society had been integrated in the world literature.

The third chapter shows the work and the invaluable role of Armenian architects, artists, sculptors and musicians. Armenian architects contributed a lot in the architecture of the Ottoman Empire. For a century and half nine members of Palyan's dynasty from generation to generation served as court architects, connecting the western style with oriental and creating a unique architectural style, which is remarkably seen in buildings decorating Istanbul, the capital of the Ottoman Empire.

Together with the court architects served the dynasty of Armenian artists. They contributed to the development of such spheres as engraving, sculpture and sculptural decoration. Armenian artists and sculptors have been famous and rewarded with various medals and honors.

Armenians also created the first Turkish professional theater, thus initiating formation and development of Turkish dramaturgy. In 1877-1888 years. T. Chukhajyan and S. Penklyan founded Music Theatre of operetta, which became famous not only in the Ottoman Empire, but also abroad.

Education was also one of the spheres where Armenians had a significant contribution in XIX century. Among the teaching staff there were lots of Armenians who were educated in European universities. In the military-technical schools Armenian specialists used to train the staff for Ottoman army.

Armenian teachers wrote many educational books, textbooks and dictionaries, which was certainly a serious contribution to the specialized literature and the Turkish language as a whole.

In the final part we present the main conclusions and findings of this study.